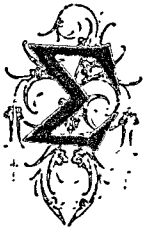

Στέφανος Ροζάνης

Ο ΔΙΑΝΟΥΜΕΝΟΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΩΓΟΣ ΙΔΕΩΝ

Μια κριτική παρέμβαση στη μαρξιστική σύλληψη
του πνευματικού προϊόντος

ΕΝΑ, ΠΟΛΥ ΓΝΩΣΤΟ, εδάφιο της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, οι Marx και Engels επιχειρούν να αναλύσουν τη σχέση και σύνδεση μεταξύ υλικής και πνευματικής παραγωγής, με δεδομένη τη διάκρισή τους μέσα στα συμφραζόμενα της κατηγορητικής βεβαίωσης του καταμερισμού της εργασίας, η οποία αποτελεί μια κρισιμότερη αφετηρία στη μαρξική αντίληψη του κόσμου και της αφομοίωσης της πραγματικότητας από το πνεύμα με τη μορφή της τέχνης, της θρησκείας, της θεωρησιακής και/ή θεωρητικής πρόσληψης. Από τη φύση και το είδος του δεσμού που μας παρέχει η μαρξική ανάλυση προκύπτει ταυτόχρονα ένας καθορισμός της ουσίας και του ρόλου του διανοούμενου μέσα στην ιστορία και την κοινωνική ζωή, νοούμενες ως ολότητες. Αποφαινονται οι Marx και Engels:

Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής υποτάσσονται σ' αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται ως ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. Τα άτομα που αποτελούν την κυρίαρχη τάξη, διαθέτουν ανάμεσα στ' άλλα συνείδηση, και άρα σκέφτονται. Στο βαθμό επομένως που κυριαρχούν ως τάξη και καθορίζουν όλη την έκταση μιας εποχής, είναι αυτονόητο ότι το κάνουν αυτό παντού, επομένως ανάμεσα στα άλλα κυριαρχούν επίσης ως στοχαστές, ως παραγωγοί ιδεών, και ρυθμίζουν την παραγωγή και διανομή των ιδεών της εποχής τους (...) Ο καταμερισμός της εργασίας (...) εκδηλώνεται επίσης μέσα στην κυρίαρχη τάξη ως καταμε-

ρισμός μεταξύ της πνευματικής και υλικής εργασίας, έτσι που μέσα σ' αυτή την τάξη ένα μέρος εμφανίζονται ως οι σκεπτόμενοι αυτής της τάξης (οι δραστήριοι ιδεολόγοι αντιλήψεων, που κάνουν κύρια πηγή των εσόδων τους την επεξεργασία της ψευδαισθήσης που έχει αυτή η τάξη για τον εαυτό της) (...) Μέσα σ' αυτή την τάξη αυτός ο χωρισμός μπορεί ακόμη και να αναπτυχθεί σε μια ορισμένη αντίθεση και εχθρότητα ανάμεσα στα δυο μέρη, που όμως στην περίπτωση μιας πρακτικής σύγκρουσης, όπου η ίδια η τάξη κινδυνεύει, αυτή η αντίθεση και εχθρότητα αυτόματα εκμηδενίζονται, και επίσης εξαφανίζεται η ψευδαισθήση ότι οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης, κι ότι τάχα είναι μία δύναμη διαφορετική από τη δύναμη αυτής της τάξης. Η ύπαρξη επαναστατικών ιδεών σε μια ειδική περίοδο προϋποθέτει ήδη την ύπαρξη μιας επαναστατικής τάξης.¹

Αφήνοντας κατά μέρος άλλα είδη δυσκολιών που εμπλέκονται στις ανωτέρω διατυπώσεις, και κυρίως τον αμφίλογο χαρακτήρα του καταμερισμού της εργασίας μέσα στη μαρξική αντίληψη, καθώς και το απροσδιόριστο της ιστορικής στιγμής κατά την οποία εμφανίζεται η διάκριση μεταξύ υλικής και πνευματικής εργασίας,² θα περιοριστώ στο είδος της δυσκολίας που αφορά στην ουσία και στο ρόλο των διανοουμένων, όπως αυτά προκύπτουν από την μαρξική ανάλυση.

Καθίσταται εμφανές ότι κατά τους Marx και Engels, ο διανοούμενος (ο στοχαστής, ο φιλόσοφος, ο ιδεολόγος, ο καλλιτέχνης) νοείται ως παραγωγός ιδεών μέσα σε μια κοινωνική πραγματικότητα η οποία διαμορφώνεται και κυριαρχείται από τη διάκριση μεταξύ πνευματικής και υλικής παραγωγής· και επιπλέον, ως ένας δραστήριος ιδεολόγος-παραγωγός ο οποίος, όπως εξ άλλου κάθε παραγωγός υλικού προϊόντος, έχει ως κύρια πηγή εισοδήματός του την επεξεργασία του ψευδαισθησιακού, καθώς αποκαλείται, προϊόντος του, δηλαδή την παραγωγή και τη διανομή του. Ο καταμερισμός της εργασίας, μας λένουν οι Marx και Engels, εμφανίζεται μέσα στην κοινωνική οργάνωση ως καταμερισμός μεταξύ πνευματικής και υλικής εργασίας. Προκύπτει, λοιπόν, ότι η διάκριση μεταξύ των δυο ειδών παραγωγής δεν αφορά στη διαδικασία της παραγωγής, αλλά μόνο στη φύση και στο είδος του παραγόμενου προϊόντος: το πνευματικό προϊόν είναι η ψευδαισθήση που η κοινωνική τάξη, στην οποία ο διανοούμενος ανήκει, έχει για τον εαυτό της, ενώ το υλικό προϊόν αποτελεί μια οικονομική και κοινωνική, άρα πραγματική μορφή ανθρώπινης ενέργειας,

1. Karl Marx - Fr. Engels : *Η Γερμανική Ιδεολογία*, μετάφραση-επιμέλεια Κώστα Φιλίππη, δεύτερη έκδοση, Gutenberg, σσ. 94-95. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

2. Τα προβλήματα αυτά έχει αναλύσει ο Raymond Williams στο κείμενό του *Culture, βλ. Marx: The First 100 years*, Edited by David McLellan, Fondana Paperbacks, σσ. 29-40.

και οπωσδήποτε βρίσκεται σε αντίθεση προς την ψευδαισθησιακή φύση του πνευματικού προϊόντος. Περαιτέρω, και με βάση πάντα την μαρξική αναλυτική, ο διανοούμενος νοείται ως παραγωγός ψευδαισθησιακής συνειδήσεως, μιας συνειδήσεως δηλαδή η οποία, κατά τη βεβαίωση του Μαγκ, «μπορεί πραγματικά να φαντάζεται ότι είναι κάτι άλλο από συνείδηση της υπάρχουσας πρακτικής, ότι πραγματικά συλλαμβάνει κάτι χωρίς να συλλαμβάνει κάτι πραγματικό». Μέσω αυτής της ψευδαισθησιακής συνειδήσεως, ο διανοούμενος διαχωρίζει τον εαυτό του από τον κόσμο και διαμορφώνει το πνευματικό του προϊόν ως «καθαρή» θεωρία, θεολογία, φιλοσοφία, θητική κ.λπ.³

Κατά τον Μαγκ, η σύνδεση της πνευματικής και υλικής παραγωγής, στο κέντρο της οποίας τίθεται η ουσία και ο ρόλος του διανοουμένου, διαυγάζεται μόνο μέσα από τη σύλληψη μιας συγκεκριμένης ιστορικής μορφής, που διαμορφώνει το είδος του συνδέσμου, ως αντιστοιχία ιστορικών-κοινωνικών μορφών και όχι ως γενική κατηγορία. Λέγει ο Μαγκ:

Προκειμένου να μελετήσουμε τη σύνδεση μεταξύ πνευματικής και υλικής παραγωγής είναι πάνω απ' όλα ουσιώδες να κατανοήσουμε την υλική παραγωγή στη συγκεκριμένη ιστορική της μορφή και όχι ως μια γενική κατηγορία. Για παράδειγμα, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής αντιστοιχεί ένας τύπος πνευματικής παραγωγής πλήρως διαφορετικός από εκείνον ο οποίος αντιστοιχούσε στο μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής. Μέχρις ότου αντιληφθούμε την ίδια την υλική παραγωγή στην ιδιαίτερη ιστορική της μορφή, είναι αδύνατον να συλλάβουμε τα χαρακτηριστικά της πνευματικής παραγωγής η οποία αντιστοιχεί σ' αυτήν ή την αμοιβαία δράση μεταξύ των δυο.⁴

Δεν θα ήταν ξένο προς τη συγκεκριμένη μαρξική διατύπωση να ενοήσουμε το πνευματικό προϊόν ως προϊόν κατ' εξοχήν ιστορικό, δηλαδή ως προϊόν που προκύπτει από την αντιστοιχία του προς τη συγκεκριμένη ιστορική μορφή της υλικής παραγωγής, και άρα δεν μπορεί να διεκδικήσει διαχρονικότητα και καθολικό κύρος, αφού η αντιστοιχία μεταξύ των δυο μορφών παραγωγής είναι ιστορικά καθορισμένη και άρα περιορίζει την ισχύ και το κύρος του πνευματικού προϊόντος μέσα στα όρια της ιστορικής του εμβέλειας, όπως άλλωστε ιστορικά περιορισμένη είναι και η αλληλόδραση των δυο σφαιρών δραστηριότητας: της υλικής και της πνευματικής. Επίσης, συνάγεται ότι εφ' όσον ο

3. Αντιγράφω από την αγγλική μετάφραση του αποσπάσματος από τον Raymond Williams, ό.π. σ. 35, όπου και η παραπομπή Κ. Μαγκ και F. Engels: *Historisch - kritische Gesamtausgabe* (Moscow, 1927-35), vol. I, part 5,

p. 21.

4. Από την αγγλική μετάφραση του Raymond Williams, ό.π. σ. 49, όπου και η παραπομπή: *Theorien über den Mehrwert* (Berlin 1956), vol. I, p. 381.

καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αποτελεί ανώτερο στάδιο υλικής παραγωγής εν σχέσει προς το μεσαιωνικό τρόπο, η πνευματική παραγωγή η αντιστοιχούσα προς τον καπιταλιστικό τρόπο θα πρέπει ασφαλώς να είναι ανώτερη από εκείνη που αντιστοιχεί προς το μεσαιωνικό τρόπο παραγωγής. Άρα, ο διανοούμενος της καπιταλιστικής εποχής παράγει πνευματικά προϊόντα ανώτερα από εκείνα του μεσαιωνικού διανοουμένου. Σύμφωνα με την προοπτική αυτή, ο Hegel θα πρέπει να είναι ανώτερος από τον Ιάκωβο Boehme και τον Meister Eckhart, και ο Delacroix ανώτερος από τον Ιερώνυμο Bosch. Είναι αλήθεια ότι ουδέποτε ο Marx βεβαίωσε κάτι τέτοιο. Είναι όμως εξ ίσου αλήθεια ότι, όπως παρατηρεί με ανάλογη αφορμή ο Κορνήλιος Καστοριάδης, «αυτό αποτελεί την αναπόφευκτη λογική συνέπεια της εφαρμογής της διαλεκτικής στην ιστορία».⁵ Εν προκειμένω, θα έλεγα ότι αποτελεί την αναπόφευκτη λογική συνέπεια της ιστορικής αντιστοίχισης μεταξύ υλικής και πνευματικής παραγωγής. Πράγματι, σχετικά με τις κοινωνικές αρχές, τις ιδέες και τις εν γένει κατηγορίες, ο Marx βεβαιώνει: «Έτσι αυτές οι ιδέες, αυτές οι κατηγορίες, είναι τόσο λίγο αιώνιες όσο και οι σχέσεις που εκφράζουν. Αποτελούν ιστορικά και μεταβατικά προϊόντα».⁶

Από την άμεση εξάρτηση και σύνδεση της υλικής και πνευματικής παραγωγής προκύπτει επιπλέον ότι κατά τη μαρξική προοπτική η θεωρησιακή και/ή θεωρητική συνείδηση του διανοουμένου αποτελεί μια ψευδαισθησιακή συνείδηση στο βαθμό που δεν είναι προσκολλημένη στην υπάρχουσα ιστορική και κοινωνική πραγματικότητα: μια συνείδηση δηλαδή η οποία εξ αιτίας της αφαιρετικής της λειτουργίας δεν είναι τελικά σε θέση να απομοιώσει τον κόσμο, ή τον απομοιώνει ψευδαισθησιακά ως αυτόνομη και αυτοπροσδιοριζόμενη ενέργεια του πνεύματος.

Η ολότητα, αποφαινεται ο Marx, έτσι όπως εμφανίζεται στο νου ως ένα σύνολο από σκέψεις, είναι προϊόν του σκεπτόμενου εγκεφάλου που απομοιώνει τον κόσμο με το μόνο δυνατό τρόπο, τρόπο που διαφέρει από την απομοίωση αυτού του κόσμου από την τέχνη, τη θρησκεία, το πρακτικό πνεύμα. Το πραγματικό υποκείμενο παραμένει, μετά όπως και πριν, αυτόνομο έξω από το πνεύμα, όσο ο νους το στοχάζεται μόνο θεωρησιακά, θεωρητικά. Κατά συνέπεια, και στη θεωρητική μέθοδο το υποκείμενο, η κοινωνία, πρέπει να βρίσκεται πάντα στο νου ως η προκείμενη του συλλογισμού από την οποία ξεκινάμε.⁷

5. Κορνήλιος Καστοριάδης: *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, μετ. Σ. Χαλκιάς, Γ. Σπαντιδάκη, Κ. Σπαντιδάκης, εκδ. Ράππα, σ. 60.

6. Karl Marx - Frederick Engels: *Collected*

Works, London, Lawrence and Wishart, 1975, τόμ. 6, σ. 166.

7. Karl Marx: *Grundrisse*. Για τη μετάφραση χρησιμοποίησα την έκδοση του David McLellan: *Marx's Grundrisse*, Paladin books, σ. 46,

Σχολιάζοντας αυτή τη μαρξική διατύπωση, ο Pierre Vilar εξηγεί: «Όλος κι όλος ο Μαγκ βρίσκεται εδώ. Ο κόσμος δεν παραμένει αυτόνομος παρά όσο το πνεύμα παραμένει θεωρησιακό. Το αντικείμενο είναι η κοινωνία. Ο θεωρητικός δεν το αφομοιώνει, παρά μόνο εάν το έχει συνεχώς παρόν μπροστά του».⁸ Η δέσμευση του θεωρητικού νου από την κοινωνική-ιστορική ύπαρξη αποτελεί για τον Μαγκ μια κατηγορηκή βεβαίωση και όχι παράμετρο μεταξύ άλλων, παρά το γεγονός ότι στην ανωτέρω μαρξική διατύπωση τίθεται κάπως αμφίλογα ως «η προκείμενη του συλλογισμού από την οποία ξεκινάμε». Κάθε εγχείρημα, λοιπόν, να αποσπασθεί ο θεωρητικός νους από τη δέσμευση αυτή, ή έστω να την υποβαθμίσει έναντι άλλων προϋποθέσεων, οδηγεί στην ανικανότητα αφομοιώσεως του κόσμου και άρα στην ψευδαίσθηση. Η δυσκολία που εμφανίζεται εδώ προκύπτει ακριβώς από την κατηγορηκή βεβαίωση του Μαγκ. Το ότι η αφαιρετική, θεωρησιακή και/ή θεωρητική σκέψη είναι συνδεδεμένη με το «ιστορικό συνεχές» αποτελεί ένα συμφραστικό γεγονός. Όμως η κατηγορηκή βεβαίωση της δέσμευσης του πνεύματος από την υλική-κοινωνική ύπαρξη και πρακτική («το αντικείμενο είναι η κοινωνία») αφαιρεί από τη σκέψη την κριτικότητά της, το κύρος της και τον ιδεολογικό της χαρακτήρα, και ακόμη τη γενική της ισχύ ως κατάκτηση του ανθρωπίνου πνεύματος. «Η φιλοσοφία», αποφαινεται ο Herbert Marcuse, «πηγάξει από μια πορεία σκέψης που επιβάλλει ένα διαχωρισμό από την υλική πράξη, πράγμα που δίνει στη φιλοσοφική σκέψη τον αφηρημένο και ιδεολογικό της χαρακτήρα. Εξ αιτίας αυτού του διαχωρισμού, η φιλοσοφική σκέψη που θέλει να είναι κριτική γίνεται υπερβατική και αφηρημένη. Όπως η φιλοσοφία, έτσι και κάθε αυθεντική σκέψη κάνει αυτή την αφαιρετική πορεία: κανένας δεν μπορεί να σκεφθεί πραγματικά αν δεν κάνει αφαίρεση αυτού που είναι δοσμένο, αν δεν συνδέσει τα γεγονότα με τα αίτιά τους, αν δεν ελέγξει αυτά τα γεγονότα. Η αφαίρεση είναι η ίδια η ζωή της σκέψης, η απόδειξη της αυθεντικότητάς της».⁹

Βέβαια, θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψη ότι η μαρξική προοπτική της άμεσης εξάρτησης υλικής και πνευματικής παραγωγής διαμορφώνεται μέσα στο δέκατο ένατο αιώνα, όπου η θέση των διανοουμένων, σε μεγάλο βαθμό, είναι τόσο τραγική ώστε πολλές φορές αναγκάζονται να δεχθούν για τον εαυτό τους και τις ιδέες τους την πλήρη ηγεμονία των ποσοτικών αξιών που επι-

καθώς και την ελληνική έκδοση Καρλ Μαξ: *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, μετ. Διονύσης Διβάρης, εκδ. Στοχαστής, τομ. Α', σ. 67.

8. Pierre Vilar: *Μαρξιστική ιστορία, ιστορία υπό οικοδόμηση*. Στο βιβλίο των Jacques Le

Goff και Pierre Nora : *Το Έργο της Ιστορίας*, μετ. Κλαίρης Μιτσοτάκη, τόμος Ι, εκδ. Ράππα, σσ. 137-138.

9. Herbert Marcuse : *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, μετ. Μπάμπη Λυκούδη, εκδ. Παπαζήση, σ. 147.

βάλλει, ως μοναδικές αξίες με καταδυναστευτικό κύρος, ο ανερχόμενος καπιταλισμός: «την ανταλλακτική αξία, την τιμή και το κέρδος». Είναι τόσο πιεστική η πραγματικότητα αυτή ώστε, όπως παρατηρούν οι Robert Sayre και Michael Löwy, «ένα μέρος από αυτή την κοινωνική ομάδα (των διανοουμένων) καταλήγει αποδεχόμενο την ηγεμονία της ανταλλακτικής αξίας, ενδίδοντας εσωτερικά (μερικές φορές ακόμη και με ενθουσιασμό και ζήλο) στις απαιτήσεις της» — είναι αυτό που ο Balzac αποκαλούσε: «απόφαση να κάνει κανείς δουλειές διαθέτοντας την ψυχή του, το μυαλό του, τη σκέψη του». ¹⁰ Η μαρξική προοπτική διαπιστώνει τον εξευτελισμό του πνευματικού προϊόντος μέσα στις ποσοτικές αξίες της ανταλλαγής και του κέρδους, και μέσα στην προοπτική αυτή ο διανοούμενος καταλαμβάνει τη θέση του παραγωγού, του δραστήριου ιδεολόγου που κάνει κύρια πηγή των εσόδων του «την επεξεργασία της ψευδαισθήσης που έχει αυτή η τάξη (η κυρίαρχη) για τον εαυτό της». Ο διανοούμενος, μέσα στα συμφραζόμενα της κατηγορητικής βεβαίωσης του καταμερισμού της εργασίας, μεταμορφώνεται σε παραγωγό που διανέμει και πουλά το προϊόν του σύμφωνα με τους νόμους της αγοράς των υλικών προϊόντων, ενώ ανήκει ή είναι προσαρτημένος σε μιαν ορισμένη κοινωνική τάξη: την άρχουσα — «η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας, είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη (...) Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων».¹¹

Ωστόσο, μια θεμελιώδης αντινομία υπεισέρχεται στη μαρξική προοπτική του διανοουμένου ως παραγωγού ιδεών. Και αυτή η αντινομία φαίνεται να είναι ορατή από τους Marx και Engels, αν τουλάχιστον κρίνουμε από τον τρόπο με τον οποίο επιχειρείται η άρση της στην κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος.

Κατ' αρχάς, είναι εμφανές ότι κατά τη μαρξική προοπτική, ο διανοούμενος ως παραγωγός ιδεών συνδέεται με μιαν ορισμένη κοινωνική τάξη ή είναι προσάρτημά της. Είναι ο δραστήριος ιδεολόγος που εκφράζει την ψευδαισθήση μιας κοινωνικής τάξης που προσπορίζεται τα προς το ζην από τη διανομή των ψευδαισθησιακών της προϊόντων. Υπό την έννοια αυτή, ακόμη και η σύγκρουση των ιδεών, ο αγώνας δηλαδή των διανοουμένων εναντίον των κυρίαρχων ιδεών της εποχής τους, αποτελεί επίσης μια ψευδαισθήση, στο βαθμό τουλάχιστον που δεν προϋποτίθεται η ύπαρξη μιας «επαναστατικής τάξης» της οποίας εκφραστής ιστορικά και πραγματικά να είναι μια μερίδα διανοουμένων. Αλλά ακόμη και τότε, ο ψευδαισθησιακός χαρακτήρας του διανοουμένου δεν

10. Robert Sayre and Michael Löwy: *Figures of Romantic Anti-Capitalism*, στο *New German Critique*, τεύχος 32, σ. 90.

11. Karl Marx - Fr. Engels: *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π. σ. 94.

αίρεται, αφού όπως βεβαιώνουν οι Marx και Engels:

κάθε καινούργια τάξη που μπαίνει στη θέση μιας άλλης η οποία κυριαρχούσε πριν απ' αυτήν, είναι υποχρεωμένη, απλώς για να πραγματοποιήσει τον σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας, ή για να το εκφράσουμε με ιδεατή μορφή: πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας, και να τις παρουσιάζει σαν τις μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες.¹²

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι ακόμη και η ύπαρξη μιας «επαναστατικής τάξης» δεν αλλάζει την κατάσταση των ιδεών ή το ρόλο των διανοουμένων, αφού έτσι κι αλλιώς οι ιδέες που αντιστοιχούν και εκφράζουν την τάξη αυτή εμφανίζονται ψευδαισθησιακά ως «οι μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες». Κατά συνέπεια, και τότε ακόμη οι διανοούμενοι αυτοπροσδιορίζονται ως οι παραγωγοί της «ενοίας», δηλαδή ως θεωρητικοί, ιδεολόγοι και φιλόσοφοι. Έτσι, μέσα σε μια ταξική κοινωνία (και η ιστορική ανθρωπότητα δεν έχει γνωρίσει μέχρι σήμερα παρά ταξικές κοινωνίες) λειτουργεί και αναπαράγεται διαρκώς η ψευδαίσθηση του πνευματικού προϊόντος ως ιδέας με καθολικό κύρος, ως αιώνιας αλήθειας του ανθρώπινου πνεύματος. Στην πραγματικότητα, μας λέγει ο Marx, πρόκειται για ιστορικά, μεταβατικά προϊόντα που δεν ξεπερνούν την εμβέλεια του ιστορικού τους ορίζοντα και προορισμού.

Εδώ προκύπτει μια δυσκολία που αφορά στην αντίληψη ότι ο διανοούμενος ως παραγωγός ιδεών συνδέεται με μια κοινωνική τάξη και εκφράζει τις κυρίαρχες ιδέες της. Ο Karl Mannheim βεβαιώνει ορθά ότι «μια κοινωνιολογία (της θέσης των διανοουμένων) η οποία προσανατολίζεται μόνον εν αναφορά προς τις κοινωνικο-οικονομικές τάξεις δεν θα μπορούσε ποτέ να κατανοήσει επαρκώς αυτό το φαινόμενο. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι διανοούμενοι ή συνιστούν τάξη ή τουλάχιστον είναι προσάρτημα σε μια τάξη. Έτσι θα μπορούσαν να περιγραφούν ορθά ορισμένοι καθοριστικοί παράγοντες και συστατικά στοιχεία αυτού του αδέσμευτου κοινωνικού σώματος, αλλά ποτέ η ουσιαώδης ποιότητα του όλου».¹³ Πράγματι, οι διανοούμενοι αποτελούσαν και αποτελούν ένα αδέσμευτο σύνολο, ένα «σχετικά αταξικό στρώμα» το οποίο σε κάθε εποχή αποκτά τη συνοχή του και τον αυτόνομο ρόλο του μέσω της κοινής μετοχής στην παιδεία και τη δημιουργία σημασιών για τον ίδιο τον κόσμο: δηλαδή τη δημιουργία κοσμοαντιλήψεων, οι οποίες δεν «αφομοιώνουν» απλώς την κοινωνική-ιστορική ύπαρξη, αλλά επιπροσθέτουν σημασίες στο ήδη

12. Karl Marx - Fr. Engels: *Η Γερμανική Ι-δεολογία*, ό.π. σ. 95.

13. Karl Mannheim: *Ideology and Utopia*, Routledge, London, σ. 138.

υπαρκτό, το οποίο και διαμορφώνουν κατά το λόγο των δημιουργημένων σημασιών. Όπως παρατηρεί ο Κορνήλιος Καστοριάδης, «υπάρχουν σημασίες που ξεπερνούν τις άμεσες και πραγματικά βιωμένες σημασίες, και οι οποίες φέρονται από διαδικασίες αιτίωσης, που, καθ' εαυτές, δεν έχουν σημασία — ή δεν έχουν αυτή τη συγκεκριμένη σημασία».¹⁴ Φυσικά, για τον Marx οι σημασίες ανάγονται αποκλειστικά «στο επίπεδο της αιτίωσης», που σημαίνει στην κοινωνική-ιστορική αντιστοιχία υλικής και πνευματικής παραγωγής. Ωστόσο, η πορεία του πνεύματος πολύ απέχει από το να καθορίζεται και να προσδιορίζεται στο επίπεδο των αιτώσεων, αν και οι αιτώσεις μπορούν να περιγράψουν κάποια συστατικά στοιχεία, χωρίς όμως να ερμηνεύουν την ίδια τη σκέψη. Η σκέψη παραμένει αυτόνομη και αυτοπροσδιοριζόμενη κριτική ενέργεια του ανθρώπινου νου, επιπρόσθετη της φαντασιακής ουσίας του ανθρώπου πάνω στην πραγματική, κοινωνική, ιστορική ύπαρξη — πάνω δηλαδή στην κοινωνία των ανθρώπων. Αυτή ακριβώς η λειτουργία της σκέψης (της φιλοσοφίας, της τέχνης, της θρησκείας, της ηθικής) είναι που χαρακτηρίζει την ουσία και το ρόλο των διανοουμένων, οι οποίοι εξ αυτού δεν αποτελούν κοινωνιολογικά προσδιορισμένους φορείς κοινωνικών τάξεων, αλλά αδέσμευτες από κάθε κοινωνική τάξη και στρώμα κοινωνικές συνειδήσεις, συνειδήσεις οι οποίες κομίζουν στον υπαρκτό κόσμο τον κόσμο των σημασιών τους, ανατρέποντας μέσω της κριτικότητας των αφαιρέσεών τους τα δεδομένα συμφοραζόμενα της πρακτικής-ιστορικής ύπαρξης.

Η δεύτερη δυσκολία προέρχεται από το περιεχόμενο του όρου «παραγωγός ιδεών» μέσα στη μαρξική προοπτική. Εφ' όσον ο διανοούμενος (στοχαστής, φιλόσοφος, καλλιτέχνης) νοείται μέσα στα συμφοραζόμενα του καταμερισμού της εργασίας ως παραγωγός, εφ' όσον δηλαδή το πνευματικό προϊόν (ο στοχασμός, η φιλοσοφία, η τέχνη) ταυτίζεται με το υλικό προϊόν από την κρίσιμη άποψη της παραγωγικής διαδικασίας, και κυρίως από την άποψη ότι, καθώς βεβαιώνουν οι Marx και Engels, «από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας, κάθε άνθρωπος έχει μιαν ιδιαίτερη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται αναγκαστικά και που δεν μπορεί να της ξεφύγει»¹⁵ ο διανοούμενος εγκλωβίζεται μέσα στη σφαίρα της παραγωγικής δραστηριότητας, η οποία είναι αναγκαστική γι' αυτόν. Αλλά, για να χρησιμοποιήσω τη διατύπωση του Istvan Mészáros, «αφού η θρησκεία, η οικογένεια, το κράτος, ο νόμος, η ηθική, η επιστήμη, η τέχνη κτλ., είναι μόνον ιδιαίτεροι τρόποι παραγωγής και αφού η παραγωγή γενικά βρίσκεται κάτω από την επήρεια της αλλοτρίωσης»¹⁶ προκύπτει ότι πρέπει να ενοήσουμε το διανοού-

14. Κορνήλιος Καστοριάδης, ό.π. σ. 78. δεολογία, ό.π. σ. 80.

15. Karl Marx - Fr. Engels: *Η Γερμανική Ι-* 16. Istvan Mészáros: *Η θεωρία του Μαρξ για*

μενο ως κεντρική μορφή «ανθρώπινης αυτοαποξένωσης», ως αλλοτριωμένη συνείδηση, και το προϊόν του ως αλλοτριωμένο προϊόν. Δεν πρέπει πλέον να μιλούμε για επιστήμη, φιλοσοφία, τέχνη, αλλά για *αλλοτριωμένη επιστήμη, αλλοτριωμένη φιλοσοφία, αλλοτριωμένη τέχνη*. Και τούτο όχι διότι, καθώς θα ήθελε αίφνης ο Mészáros, «στη μορφή», λόγου χάριν, «με την οποία την ξέρουμε, η τέχνη είναι βαθιά επηρεασμένη από την αλλοτρίωση, διότι “η αποκλειστική συγκέντρωση καλλιτεχνικού ταλέντου σε μερικούς” συνδέεται αδιάσπαστα με την “κατάπινξή του στις μάζες ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας”»¹⁷ (αυτό εξ άλλου θα αποτελούσε αφέλεια και πλήρη άγνοια του τρόπου ανάπτυξης τουλάχιστον της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας), αλλά διότι η τέχνη είναι αλλοτριωμένη αφού ο ίδιος ο καλλιτέχνης ως παραγωγός δεν μπορεί παρά, κατά τη μαρξική προοπτική και σύμφωνα με την εσωτερική της λογική, να είναι αποξενωμένος από το προϊόν του, να είναι συνείδηση αλλοτριωμένη, όπως συμβαίνει καθολικά στη σφαίρα της παραγωγής.

Η τελευταία αυτή δυσκολία φαίνεται να είναι ορατή από τους Marx και Engels. Όμως η άρση της δεν θα μπορούσε ασφαλώς να επιτευχθεί μέσα στην παρούσα αλλοτριωμένη κατάσταση του διανοουμένου-παραγωγού. Διότι τότε σίγουρα ο διανοούμενος θα αποτελούσε μια προφανή αντινομία προς τη λογική του καταμερισμού της εργασίας και του προτύπου της σύνδεσης μεταξύ υλικού και πνευματικού προϊόντος. Εμπλεκόμενοι στους όρους αυτής της αντινομίας, οι Marx και Engels φαίνεται να αντιμετωπίζουν ένα εσωτερικό αδιέξοδο: το πρόβλημα υφίσταται· η λύση του ωστόσο παραμένει ανέφικτη μέσα στη μαρξική προοπτική του παρόντος. Εδώ, απόλυτος κυρίαρχος του παιχνιδιού είναι μόνον ο καταμερισμός της εργασίας και η αλλοτρίωση της παραγωγικής διαδικασίας. Κατά συνέπεια, η άρση της δυσκολίας αναβάλλεται για το μέλλον: για μια μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, όπου ο άνθρωπος, και συνεπώς ο διανοούμενος και ο καλλιτέχνης, θα είναι πλέον ο ολικός άνθρωπος, ο οποίος, κατά τη διατύπωση του Κορνήλιου Καστοριάδη, «είναι για άλλη μια φορά το Απόλυτο Υποκείμενο του Χέγκελ που κατήλθε από το βήθρο του και περπατάει στη γη».¹⁸ Το μέλλον του ολικού ανθρώπου και η άρση των δυσκολιών της μαρξικής προοπτικής περιγράφονται από τους Marx και Engels με προφητική βεβαιότητα:

Από τη στιγμή που εμφανίζεται ο καταμερισμός της εργασίας, κάθε άνθρωπος έχει μιαν ιδιαιτέρη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται

την αλλοτρίωση, μετ. Ελένης Κωνσταντέλου, εκδ. Ράππα, σ. 228.

17. Ό.π. σ. 227.

18. Κορνήλιος Καστοριάδης, ό.π. σ. 98.

αναγκαστικά και που δεν μπορεί να της ξεφύγει. Είναι κυνηγός, ψαράς, βοσκός, ή κριτικός και πρέπει να παραμείνει τέτοιος, αν δεν θέλει να χάσει τα μέσα της ύπαρξής του, ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου κανένας δεν έχει αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να τελειοποιηθεί σε οποιοδήποτε κλάδο θέλει, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή κι έτσι κάνει δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα κι άλλο αύριο, να κυνηγώ το πρωί, να ψαρεύω το απόγευμα, να φροντίζω τα ζώα το βράδυ, να κάνω κριτική μετά το δείπνο, όπως ακριβώς μου αρέσει, χωρίς ποτέ να γίνομαι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός.¹⁹

Η άρση του εσωτερικού (ψυχικού και πνευματικού) αδιέξοδου πραγματοποιείται στο ουτοπικό όραμα της κομμουνιστικής κοινωνίας, στη μεσσιανική προφητεία του μέλλοντος που ευαγγελίζεται την έλευση της Νέας Ιερουσαλήμ, της Εδέμ επί της γης. Οι Marx και Engels εκφράζουν το σχήμα της ουτοπίας τους με διαύγεια και καθαρότητα. Ωστόσο, και εδώ ακόμη, μέσα στη θύελλα και την ορμή της προφητείας, μέσα στην προμηθεϊκή ενατένιση του ολικού ανθρώπου που θριαμβεύει στον ανελέητο αγώνα του εναντίον της δαιμονιακής-Ρομαντικής εμπνεύσεως «αντικειμενικής δύναμης πάνω από μας, που αναπτύσσεται και ξεφεύγει από τον έλεγχό μας, ματαιώνοντας τις προσδοκίες μας, και εκμηδενίζοντας τους υπολογισμούς μας»,²⁰ ο γόρδιος δεσμός επιδέχεται μόνο την κλασική του λύση: ο διανοούμενος καταργείται μαζί με τον καταμερισμό της εργασίας και την αλλοτρίωση. Ο ολικός άνθρωπος της μαρξικής προφητείας, ο διανοούμενος, ο κριτικός μετά το δείπνο, που είναι συγχρόνως κυνηγός, ψαράς και βοσκός αποτελεί μια τόσο καθολική μορφή που τελικά μεταπίπτει στην αμορφία, αυτοματαιούμενος και τελικά αυτοκαταργούμενος. Στη μαρξική Νέα Ιερουσαλήμ, η πτώση του εωσφόρου της αλλοτρίωσης ματαιώνει τον παραγωγό των ιδεών, αλλά μαζί του ματαιώνει και την ίδια τη σκέψη ως πάσχουσα ανθρώπινη ουσία, ως αυτόνομη και αυτοπροσδιοριζόμενη ενέργεια του ανθρώπινου νου, ως υπερβασισική απαίρεση, ως κριτικότητα και αυτοκριτικότητα, ως επιπρόσθεση, τέλος, ενός κόσμου δημιουργικών σημασιών και μιας φαντασιακής υπόστασης του ανθρώπου πάνω στο πραγματικά και πρακτικά υπάρχον, πάνω δηλαδή στην κοινωνία των πραγματικών ανθρώπων και στην ιστορία τους.

19. Karl Marx - Fr. Engels: *Η Γερμανική Ι-δεολογία*, ό.π. σ. 80.

20. Karl Marx - Fr. Engels: *Η Γερμανική Ι-δεολογία*, ό.π. σ. 80.